

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Качараба С. П. Еміграція з Західної України 1919–1939. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 416 с.;
2. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.;
3. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.;
4. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.;
5. Державний архів Харківської обл. – Ф. 6452. – Оп. 4. – Спр. 1059;
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків. – Ф. 6. – Спр. 034377;
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1431;
8. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 15. – Спр. 3051;
9. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 18. – Спр. 4395.

О.І. Супота

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПВДНЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ (1934 – 1937 РР.)

Інтелігенція акумулює інтелектуальний потенціал держави та справляє величезний вплив на моральний, духовний і матеріальний розвиток суспільства. Взаємини представників розумової праці з радянською владою можна охарактеризувати як складні та неоднозначні. Проте найбільш трагічні сторінки припадають на 30-ті роки ХХ століття, коли партійно-державне керівництво у вирішенні внутрішніх проблем надавало перевагу репресивним заходам, вважаючи їх найбільш дієвими.

Проблема політичних репресій щодо інтелігенції має історіографічну традицію. Значна частина праць стосується української інтелігенції, карально-репресивні заходи щодо представників національних меншин держави розкриті значно менше [1]. Репресії представників розумової праці на регіональному рівні досліджували Г. Малінова, В. Фабіанська, І. Бринош, Е. Петровський, М. Шитюк [2]. Найбільш висвітлені трагічні долі освітян, діячів науки, літератури й мистецтва, а малодосліджені - агро-технічних, інженерно-технічних, партійних, радянських, комсомольських працівників, журналістів, медиків.

Джерельною базою є матеріали оперативної звітності органів держбезпеки [16], документи партійно-державного апарату [3 – 5, 9, 11 – 13] та архівно-слідчі справи на репресованих [7, 8, 10, 14, 15, 17, 18].

В даній статті поставлено за мету дослідити репресивні заходи радянської влади щодо інтелігенції національних меншин Півдня радянської України початку січня 1934 р. – кінця липня 1937 р., виявити звинувачення, що висувались людям та зобразити трагічні долі репресованих. Вказаний період вибраний тому, що він є проміжним між двома піками політичного терору 30-х років ХХ століття – розкуркуленням й засланням частини селян початку десятиліття, репресіями щодо інтелігенції та «Великим терором» 1937 – 1938 рр. і не привертав особливої уваги дослідників. В цей час відбулось помітне зменшення кількості заведених справ, притягнених й заарештованих органами НКВС УСРР, а більшість вироків виносили судові органи. Вказаний період виокремлений в результаті аналізу матеріалів фонду «П» (припинених справ) архіву УСБУ в Одеській області. В статті досліджуються репресії щодо семи національних меншин, які були обрані за питомою вагою репресованих – це німці, росіяни, євреї, поляки, молдовани, болгари та греки.

В досліджуваний період тривало політичне переслідування освітян. Чимало викладачів вищих навчальних закладів отримали тавро «соціально-ворожих» та були звільнені з роботи. Приміром, 21 грудня 1934 р. в Одеському єврейському сільськогосподарському інституті ім. Сталіна був знятий з посади професор Дроздов, за те, що у своїх лекціях, ведучи мову про зразкові господарства, наводив приклади лише капіталістичних держав, чим ігнорував радянський досвід [3]. 21 січня 1935 р. знятий з посади завідуючого навчальною частиною цього інституту тов. Хейфец - «за прояви націоналізму, що виразились у висловлюванні під час звільнення аудиторій на Свердлова, 99: «до яких пір над нами будуть знущатись» і за аполітичну доповідь на Раді інституту» [4]. Лихоманило й історичну науку. 22 грудня 1934 р. в Одеському обласному філіалі іспарту від роботи було відсторонено співробітницю Фельдман, за те, що «в рецензії на працю націонал-фашиста Слабченка «Запорізькі паланки», не викрила його» й не піддала критиці власні погляди [5].

У 1934 році органи держбезпеки «викрили» в Одеському педагогічному інституті антирадянську німецьку організацію. До процесу залучили знаних вчених, навіть всесвітньвідомого лінгвіста академіка В. М.Жирмунського. Керівниками організації назвали професорів

інституту Р.К.Міквіца, А.М.Штрема, завідуючого відділом Центральної наукової бібліотеки і співробітника археологічного музею Г. Д. Штейнвандта. Вирок позасудового органу був відносно м'яким – 3-5 років виправно-трудова таборів [6]. 8 травня 1936 р. одеське облуправління НКВС заарештувало уродженця с. Вермішеєвки Цебриківського району Одеської області, студента Педагогічного інституту Зіновія Степановича Мантигу, молдованина. Його звинуватили у проведенні контрреволюційної агітації та пропаганди (ст. 54 – 10 КК УСРР). Незважаючи на явну недоведеність вини, Одеський обласний суд, 5 вересня того ж року засудив Мантигу до трьох років ВТТ. Реабілітований З. С. Мантига 9 серпня 1991 року [7]. В березні – квітні 1936 року особливим відділом УДБ УНКВС по Одеській області було «знешкоджено» німецьку молодіжну терористичну групу. За версією слідчих, вона оформилась під впливом членів місцевої філії «Національного союзу німців на Україні», а організував її у серпні 1935 р. студент німецького сектора Одеського медичного інституту Едуард Кеплін. 27 червня 1936 р. військовий трибунал 6 стрілкового корпусу Київського військового округу засудив семеро німців до позбавлення волі у ВТТ терміном від 3 до 10 років. Реабілітовані всі 9 січня 1992 року [8].

В складних умовах працювали школи, там через постійні репресії відчувався брак вчителів. 18 квітня 1934 р. бюро Одеського обкому КП(б)У прийняло постанову «Про кадри німецьких та польських шкіл», в якій відзначило, що «облвно, райвно, райпарткоми, РК ЛКСМ, РВК, зокрема таких районів як Карл – Лібкнехтівський, Комінтернівський, Березівський, приділяли мало уваги школам німецької та польської національних меншостей. Внаслідок цього, має місце велика засміченість вчительських кадрів німецьких і польських шкіл класово-ворожими, куркульськими, клерикальними та іншими контрреволюційними елементами, що проявляють значну активність у намаганні зміцнити свій вплив у школах» [9]. В німецьких та польських школах мали звільнити 56 вчителів та поступово, до 1 вересня 1934 р. замінити ще 96 вчителів, «що не здібні забезпечити комуністичне виховання дітей». Архівні матеріали красномовно свідчать про те, що будь – які прояви інакомислення серед педагогів, ставали приводом для політичного переслідування. Приміром, 8 червня 1935 року Роздільнянське райвідділення НКВС розпочало слідство в справі вчителя села Чубарьове Потошенківської сільської ради, Стефана Федоровича Войникова, болгарина [10]. Він, начебто, на останній сторінці свого словника написав контрреволюційне гасло: «Товариші, остерігайтесь! Росія гине. Сталін винищує народ» і при виявленні останнього – надпис знищив. Окрім цього, на заняттях в комсомольській школі дискутував щодо особистості Л. Троцького, вихваляв його як генія й такого, що мав заслуги перед революцією. При вступі до комсомольської організації приховав той факт, що його дядько розкуркулений, а також, те, що вже виключався у 1933 році за зрив роботи комсомольської школи (ст. 7 – 54 – 10 КК УСРР). Мірою запобіжного заходу обрали підписку про невиїзд. На допитах Стефан Федорович пояснив, що про походження надпису нічого не знає, а оскільки комсорг, який помітив дане «контрреволюційне гасло», не захотів добровільно віддати словник, то він силоміць вирвав його та знищив злочасну сторінку. 15 грудня 1935 р. уповноважений 3 відділення СПО УДБ УНКВС по Одеській області Гімпельсон слідчу справу на С. Ф. Войникова провадженням припинив. Очевидно, Стефана Федоровича було звільнено. Як склалось його подальше життя невідомо.

Тривали чистки у закладах охорони здоров'я. Протягом 1934 року спеціальна частина Одеського медичного інституту, лише до Спартаківського райвиконкому, направила 10 запитів з проханням повідомити або підтвердити «соціальне походження та інші компрометуючі матеріали» на своїх студентів [11]. Так, 14 квітня 1934 р. інститут направив відношення голові Спартаківського райвиконкому, в якому попросив з'ясувати соціальне походження студента Павла Вільгельмовича Церра, 1912 року народження. 25 квітня 1934 р. райвиконком повідомив, що П. В. Церр походить із куркульської сім'ї. Його батько мав 70 десятин власної землі, до 12 коней, експлуатував найману робочу силу – 3 постійних і 5 сезонних чоловік. Його дідусь – куркуль, розстріляний у 1919 році, а батько у 1932 році втік у невідомому напрямку [12]. А наприкінці 1934 р. обласний комітет Союзу медсантрудівників направив районним підрозділам лист, в якому звернув увагу на засміченість кадрів галузі «соціально – ворожими» й «контрреволюційними елементами» та запропонував перевірити працівників й відповідальніше ставитись до прийому нових фахівців [13]. Чимало лікарів потрапили під слідство та були ув'язнені. Медсестру Одеського туберкульозного санаторію Марію Іракліївну Брігер було заарештовано в ніч на 15 квітня 1935 року в ході проведення 3 відділенням особливого відділу УДБ УНКВС по Одеській області операції по очистці міста від ворожого елементу [14]. Її запідозрили у зв'язках з білоемігрантськими організаціями за кордоном та проведенні контрреволюційної роботи (ст. 20 – 54 – 8 КК УСРР). Із родини селян, народилась у 1881 році в с.

Водолюб Ісак Кагульського уїзду Бессарабії, гречанка. За справою також притягнули її сина, Бориса Євгеновича й Георгія Петровича Дембовицького. Обидва чоловіки народились у 1905 році в місті Одесі, перший працював старшим помічником капітана на пароплаві «Більшовик», а другий - на пароплаві «Вірменія» старшим радистом. Обвинувачені не визнали за собою контрреволюційної діяльності, але справу направили на розгляд особливої наради при НКВС СРСР, яка 2 серпня 1936 року постановила ув'язнити М. І. Брігер, Г. П. Дембовицького, Б. Є. Брігера до ВТТ терміном на п'ять років кожного. Всі троє відбули покарання та звільнені. 19 січня 1959 року президія Одеського обласного суду слідчу справу щодо них припинила за відсутністю в їх діях складу злочину.

Багатьох лікарів звинувачували у проведенні контрреволюційної троцькістської діяльності, як-от Бориса Абрамовича Коренфельда, який народився 8 квітня 1906 року в бідній єврейській родині в місті Одесі [15]. За фахом – лікар-психіатр. У 1927 р. підтримував погляди Л. Троцького, за що був виключений з партії. У 1931 році офіційно відійшов від троцькізму, після чого був поновлений у членстві. Тоді ж, зарахований на дійсну службу до 120 артилерійського полку в місті Києві. У 1934 р. поступив працювати лікарем до Київського окружного військового госпіталю, а наступного року був вдруге виключений з партії за інакодумство. В першій половині 1935 року Борис Абрамович повернувся до рідного міста, влаштувався за спеціальністю, а 28 лютого 1936 р. заарештований. 10 березня 1936 р. Коренфельду пред'явили обвинувачення у тому, що він проводив антирадянську троцькістську агітацію (ст. 54 – 10 КК УСРР). А на допиті від 17 березня того ж року Коренфельд заявив: «Визнаю себе винним в тому, що я у 1927 році належав до контрреволюційної троцькістської опозиції і був її активним учасником». 15 червня 1936 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Коренфельда на 5 років до ВТТ. Покарання відбував на Колимі та у 1941 році звільнений. Реабілітований Б. А. Коренфельд 30 січня 1965 року.

Органи держбезпеки переслідували й інженерно-технічну інтелігенцію. 19 липня 1935 року на адресу народного комісара внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького надійшла доповідна записка від одеського облуправління з приводу агентурної справи «Катера» [16]. Повідомлялось, що транспортним відділом УДБ УНКВС по Одеській області «розробляється» група інженерів управління Чорноморського пароплавства, які навмисно невірно проектували моторні катера особливого призначення для Сочінського порту. До «шкідників» були зараховані: В.О. Лаптев, професор Одеського інституту інженерів водного транспорту, Б. М. Зелінський, помічник начальника технічного бюро заводу ім. А. Марті в Одесі, О. І. Якимчук-Вольський, інструктор того ж заводу, Л.І. Вишковський, інженер того ж заводу. Одеським спеціалістам приписали також зв'язки з Цуморфлотом в Москві і суднобудівними заводами в Ленінграді й Таганрозі. Можна припустити, що за даною справою було заарештовано чимало інженерів, яких звинувачували у шкідництві, диверсіях та шпигунстві. Такі ж звинувачення висунули Францеві Францевичу Крисевичу, який був заарештований 6 жовтня 1935 року [17]. Його запідозрили у тому, що він, як учасник «Польської військової організації», проводив диверсійну та шпигунську діяльність на водному транспорті (ст. 54 – 11 КК УСРР). Франц Францевич народився у 1887 році у Варшаві, проживав в Одесі, поляк. На момент арешту – виключений з партії та усунений з посади старшого механіка на пароплаві «Тифліс». Своєї вини підслідний не визнав та це не вважалося суттєвим. 1 вересня 1936 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Крисевича на п'ять років до ВТТ. Покарання мав відбувати на Колимі. Подальша доля залишається невідомою. 21 січня 1958 року Ф.Ф. Крисевича було реабілітовано.

Не минули репресії й представників мистецтва. Приміром, 11 грудня 1934 року особливим відділом УДБ УНКВС по Одеській області був заарештований актор Російського драматичного театру ім. Іванова, Віктор Вікторович Дилевський [18]. Він народився у 1900 році в сім'ї пристава-дворянина в селі Болгани Ольгопільського уїзду Подільської губернії, росіянин. З 1910 по 1917 роки навчався в Одеському кадетському корпусі разом із рідним братом Анатолієм. Потім перейшов до Жмеринської чоловічої гімназії. Слідство по справі було коротким та формальним. Віктору Вікторовичу пред'явили обвинувачення у тому, що він підтримував письмовий зв'язок зі своїм рідним братом Анатолієм, який був членом білоемігрантської терористичної контрреволюційної організації, що знаходилась в місті Белграді (ст. ст. 20 – 54 – 11 – 54 – 8 КК УСРР). Свідків по справі не допитували, а Дилевський на останньому третьому допиті від 26 грудня 1934 р. заявив: «Визнаю себе винним в тому, що вів листування з 1924 по 1928 роки і два рази допомагав матеріально своєму братові Анатолію, котрий емігрував у 1920 році разом з білогвардійцями в складі вихованців Одеського кадетського корпусу ...». 15 лютого 1935 р. особлива нарада при НКВС СРСР прийняла рішення ув'язнити Віктора Вікторовича до ВТТ на три роки. Згідно наявних архівних матеріалів,

його мали направити до міста Маріїнськ. Подальша доля талановитого актора залишається невідомою. 7 серпня 1959 року В. В. Дилевський був реабілітований.

Отже, репресивна політика держави щодо інтелігенції національних меншин Півдня радянської України у 1934 – 1937 роках була досить масштабним та цілісним явищем. Серед заходів, що здійснювались в адміністративному порядку, в першу чергу, слід назвати звільнення з роботи чи навчального закладу, позбавлення виборчих прав, виключення з КП(б)У чи ВКП(б) тощо. Одночасно репресивно-каральний апарат продовжував притягувати реальних, потенційних чи уявних противників до кримінальної відповідальності. Серед типових звинувачень були: проведення контрреволюційної троцькістської діяльності, антирадянська агітація і пропаганда, наявність родичів за кордоном та переписка з ними, шпигунство, шкідництво, приналежність до контрреволюційних організацій та груп. В цей період вироки були відносно м'якими, люди отримували терміни від 3-х до 10-ти років, багатьох зовсім звільняли. Але трагедія репресованих в ці роки не менша, ніж в попередні. Небагатьом з них вдалося вижити у пеклі виправно-трудових таборів. І лише одиниці повернулися до нормального життя та особисто дочекались відновлення чесного імені й реабілітації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 - 30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: «Глобус», «Вік»; едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с; Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с; Місінкевич Л. Л. Репресії серед національних меншин Поділля на початку 30-х ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редколег.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін., – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 455 – 466. Марочко В. І., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.; 2. Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: Розвал національних шкіл Одещини (1937–1938 рр.) // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 45–47; Ключенко Д. М., Фурсенко Л. І. Освітняни Одещини – жертви репресій сталінізму // Вісник педагога. Спецвипуск № 1. – Одеса, 1995. – 99 с; Шитюк М. М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – С. 398–412; Фабианская В. А. Из небытия: Очерки о репрессиях 20–50-х годов. / Ред. кол.: Л. В. Ковальчук (гл. ред.) и др. – Одесса: Друк, 2003. – 176 с; Бринош І. В., Петровський Е. П. Біль минулого: нариси історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). – Одеса: СМІЛ, 2006; 3. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф Р 4574. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11; 4. Там само. – Арк. – 19; 5. Там само. – Ф П 2. – Оп.1. – Спр. 1448. – Арк. 33; 6. Малинова Г. Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института. (1934 год) // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – Одесса: ОКФА. – Т. 1. – 1997. – С. 710; 7. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Фонд «П» (припинених справ). – Спр. 26631. – 85 арк.; 8. Там само. – Спр. 24920-п: в 2-х томах. – 367 арк.; 9. ДАОО.- Ф П 11.- Оп.1. – Спр. 274. – Арк. 16 – 17.10. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Фонд «П» (припинених справ). – Спр. 123-п. – 51 арк.; 11. ДАОО.- Ф Р 2009. – Оп.1. – Спр. 12. – 140 арк.; 12. Там само. – Арк. 29; 13. Там само. – Арк. 14; 14. ДАОО.- Ф Р 8065. – Оп. 2. – Спр. 2981. – 118 арк.; 15. Там само.- Спр. 5244. – 139 арк.; 16. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 20. – Арк. 12 – 14; 17. ДАОО.- Ф Р 8065. – Оп. 2. – Спр. 2000: в 2-х томах. – Т. 1. – 172 арк; Т. 2. – 233 арк.; 18. Там само. – Спр.3181. – 43 арк.

В.В. Гінда

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)

В останнє десятиліття вітчизняні історики Другої світової війни значну увагу приділяють питанням дослідження соціальної політики окупантів щодо місцевого населення. Значний інтерес серед них викликають також взаємини інтелігенції з нацистами та її становище в умовах «нового порядку».

На жаль, у радянській історичній науці дана тема не знайшла належного відображення, вже тільки цей факт зумовлює її актуальність. Не маючи можливості вийти за рамки ідеологічних кліше, основну свою увагу тогочасні дослідники звертали на висвітлення діяльності інтелігенції в радянському тилу, бойових діях на фронті, партизанському й підпільному русі, злидненню життю населення під час окупації. При цьому поза увагою лишалася ті, хто знайшов собі роботу за фахом при німцях, а також причини, що спонукали їх піти на такий крок. Всі вони вважалися партійним керівництвом зрадниками, тому не були варті уваги тодішніх істориків.